

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Розглядається поняття соціальної справедливості в контексті ринкової економіки, а також аналізується економічна ефективність функціонування соціальної справедливості в суспільстві.

Ключові слова: соціальна справедливість, справедливість, ринкова економіка, ринок, економічна ефективність, конкуренція.

Україна та багато інших країн опираючись на здійснення економічних реформ, намагаються перейти до сучасного, цивілізованого рівня розвитку ринкової економіки. У теоретичному осмисленні цього процесу, спочатку переважала точка зору (як серед вітчизняних, так і іноземних економістів), що цей перехід займе роки. Однак поступово стає ясно, що такий перехід розтягнеться на десятиліття. Зокрема, у постсоціалістичних країнах ще довгий час існуватиме своєрідна, так звана перехідна економічна система, або економіка перехідного періоду. Це своєрідне поєднання елементів адміністративно-командного управління економікою і сучасної ринкової систем. Беззаперечним постає той факт, що завдяки еволюційно-революційним, соціальним процесам у багатьох країнах світу утверджується домінування ринкової економіки як основної і найбільш ефективної форми ведення господарства. Тривіальним є твердження проте, що основу такого господарювання складає товарне виробництво. Але, з позиції сьогодення під ним розуміється продукування приватними, відособленими виробниками речей та ідей, при цьому кожен з виробників спеціалізується на виробленні одного якогонебудь продукту, тому для задоволення суспільних потреб необхідна купівля-продаж продуктів на ринку, їхній обмін. У тривалому економічному еволюційно-революційному процесі "створення" ринку відбулося також завдяки пошуку людьми розв'язання споконвічної економічної дилеми: "протистояння рідкісних, обмежених ресурсів – необмеженим інтересам і потребам людини, що до продукування різноманітних благ".

У кінці першого десятиліття ХХІ ст. людство як і раніше стоїть перед вибором постійного збагачення та соціальної справедливості, яка зберігає свою привабливість у якості багатьох соціально-економічних теорій. Вирішення цього протиріччя між потребами індивіда у захисті і дотриманні його інтересів, тобто справедливості, та необхідністю балансу між цими потребами, інтересами та реальною можливістю задоволення потреб і врахування інтересів кожного члена суспільства, могло б знизити кількість конфліктів у сучасному суспільстві.

Одним з перших економістів, хто науково обґрунтував необхідність податків як інструменту справедливого розподілу багатства, був Уільям

Петті. Зокрема, він вважав, що податкова система держави має бути пропорційною, тобто багатий повинен платити більше, а бідний – менше, при цьому вказуючи на те, що країна стане багатшою, оскільки всі сплачені податки, залишаться у її межах. Так буде здійснюватися постійний оборот грошей та їх перерозподіл, який вертається у вигляді суспільних благ. Таким чином, на думку У. Петті, кожен має рівні шанси виграти чи програти при кожному наступному перерозподілі грошей за допомогою податків. Також Петті стверджував, що у будь-якому суспільстві є багатий прошарок, який не залучає свої фінансові ресурси у виробництві, а використовує їх як засіб накопичення ("мертві гроші"). Тому для більш справедливого розподілу благ, у тому числі грошей і багатства, він пропонує ввести у державі додаткові податки для таких людей. Крім того, У. Петті наголошував на тому, що кожен громадянин повинен платити відповідно до того, скільки він споживає. Це ще раз підкреслює його точку зору про те, що однією з головних функцій держави має бути турбота про її громадян за допомогою реалізації соціальної справедливості. Варто наголосити на тому, що ці погляди стали основою для сучасної системи прогресивного оподаткування у всьому світі [1].

Один з найвідоміших представників класичної школи економіки Адам Сміт також розглядав податки як основний важіль справедливого розподілу доходів у суспільстві. А. Сміт зазначав, що розмір відповідного податку є платою за надані послуги держави. Але Сміт був прихильником теорії вільної конкуренції, тому держава виконувала лише другорядні функції, які у подальшому отримали назву концепції "нічного сторожа": забезпечення суспільства від насильств; забезпечення кожного індивіда від несправедливості і гноблення з боку інших членів суспільства; утримання громадських споруд і установ тощо [2].

Варто зауважити, що переважна більшість економістів сучасності, починаючи з А. Сміта, вважає, що соціальна справедливість у державі та на глобальному ринку можлива за наявності вільної конкуренції, коли жоден суб'єкт ринку не може вплинути на його кон'юктуру. Але практика виявила, що модель вільної конкуренції по суті є ілюзорною моделлю, реалізація якої не можлива, оскільки сучасна економіка не функціонуватиме без існування монополій, особливо природних, які підтримуються самими ж державами (наприклад, державна монополія на виробництво тютюну чи алкогольних виробів), глобалізаційних процесів та інтегративних об'єднань, починаючи із синдикатів і транснаціональних компаній та закінчуючи міжнародними митними союзами. Також ці факти засвідчують велику прірву між соціальною справедливістю та економічними реаліями, оскільки завжди існували високорозвинені країни та країни третього світу, які виступають ресурсним придатком високорозвинених країн і знаходяться в економічній та політичній кабалі.

Звичайно, зміст соціальної справедливості на протязі існування людства змінювався, але, в цілому, основною ідеєю соціальної справе-

дливості є наявність певної відповідальності між практичною роллю всіх індивідів у суспільному житті та їхнім соціальним становищем. Тобто справедливість є тим порядком людського життя, який має бути встановлений внаслідок відповідального виконання людьми своїх обов'язків. Тому вона передбачає відповідну оцінку людських діянь та явищам, тобто встановлення етичної відповідності, наприклад, етичної оцінки справедливого розподілу благ у суспільстві.

Варто зазначити, що етичний зміст соціальної справедливості тісно пов'язаний з економічною оцінкою, оскільки у більшості випадків, підлягають оцінці матеріальні блага, без яких існування людей неможливе. Проте, деякі представники класичної ліберальної теорії, зокрема А. Сміт, І. Бентам, заперечують існування справедливості з етичної точки зору, тому що це є лише релігійним забобом, який порушує економічну свободу людини.

Не дивлячись на високий ступінь розвиненості економічних відносин у сучасному суспільстві, постає загроза забруднення навколишнього середовища, вичерпності природних ресурсів та проблем гуманітарного забезпечення людства. Тому на сьогодні основною рисою моральних вимог бізнесу відносно суспільства повинна стати соціальна відповідальність, що має підвищити соціальну справедливість у суспільстві. У такій ситуації основним завданням економічної системи та держави стає забезпечення умов рівних можливостей для кожної людини, реалізації її професійного і творчого потенціалу тощо. Реалізація ж принципу соціальної справедливості у ринковій економіці, як про це говорять представники ліберальної теорії, здійснюється за рахунок диференціації доходів серед членів суспільства, як головного стимулу до економічної діяльності для максимізації власних прибутків. Однак такий принцип не може повністю задовольнитися за допомогою саморегульованого ринку, оскільки він є непередбачуваним, а його некерованість з боку держави може призвести до катастрофічних соціально-економічних наслідків (економічні кризи, соціальні вибухи, війни, політична нестабільність тощо). Тому соціальну справедливість повинен реалізувати інститут держави, який має забезпечити соціальний захист для всіх верств населення, а також надати допомогу малозабезпеченим та іншим верствам населення, які не можуть працювати за об'єктивних причин, за допомогою соціальних програм та гарантій. І хоча офіційно вважається, що така кількість населення є незначною, однак варто зазначити, що майже 70 % населення планети живе за межею бідності. Тому головним регулятором соціальної справедливості все одно залишаються державні інститути.

У сучасній ринковій економіці держава і корпоративний бізнес мають сприяти розвитку соціальної справедливості, яка повинна реалізовуватись в соціальній відповідальності, яка здійснюється через готовність відгукнутися на потреби суспільства, добровільно жертвуючи короткостроковими прибутками, та економічній свободі кожного члена суспільс-

тва. До економічної свободи також треба додати й економічну та соціальну захищеність, яка на думку лауреата Нобелівської премії у галузі економіки Фрідріха фон Хайєка не повинна бути привілеєм, а має бути доступна для кожного. Тобто, усі матеріальні та нематеріальні блага повинні бути доступнішими, даючи хоча б невеликий шанс самим бідним верствам населення досягнути певних висот у житті. Але, як зазначалося вище, у ринковій економіці завжди домінує конкуренція. Тому більшість філософів та представників теорії економіки добробуту стверджують, що на сучасному етапі розвитку цивілізації людина стала сама творцем своєї долі. З цього приводу Хайєк також зазначав, що при конкуренції у бідної людини менше шансів досягнути багатства, ніж у людини, яка отримала у спадок власність, але, конкуренція є єдиним середовищем, де людина залежить від самої себе. Тому збереження свободи вибору занять (економічної свободи) ринкова економіка не гарантує стабільності доходів для всіх [3].

Основними критеріями сучасної соціальної справедливості у середовищі ринкової економіки та бізнесу є: скасування привілеїв та забезпечення рівних можливостей для всіх; забезпечення державою соціального захисту усіх громадян; затвердження нових принципів розподілу доходів та багатств.

Соціальна справедливість повинна формуватись у "соціальній ринковій економіці" основоположником якої став відомий німецький економіст Альфред Мюллер-Армак, який відзначав, що соціальне ринкове господарство є соціально-економічним устроєм, за якого цілеспрямовано організована економіка вільного ринку, що зберігається внаслідок регульовальної системи конкуренції, надає більш надійну гарантію соціального прогресу – особливо тому, що соціальний прогрес на основі вільної системи, завдяки свідомому розробленню заходів, що відповідають принципам вільного ринку, та перерозподілу доходів через державний бюджет, коли розвиток конкуренції формує економічну базу для соціальних заходів, може бути організованим більш ефективно [4].

Таким чином сучасне соціально орієнтована ринкова економіка набуває наступних рис:

- 1) плюралізм форм власності;
- 2) державне втручання в економічні процеси та відносини за умови виникнення небезпеки;
- 3) здійснення антимонопольної політики для усунення можливих зловживань в економіці, що підвищує рівні можливості для всіх суб'єктів господарювання;
- 4) втручання держави у розподіл особистих доходів за допомогою податків від найбільш заможних до незабезпечених і малозабезпечених верств;
- 5) здійснення податкової реформи шляхом зниження податкового навантаження до рівня, що стимулює особисту економічну зацікавленість в розширенні виробництва;

- 6) наявність розвиненої системи соціального забезпечення;
- 7) отримання державних виплат безробітними, пенсіонерами й іншими категоріями населення тощо [5].

Таким чином, держава та суб'єкти господарювання повинні співпрацювати між собою, щоб збудувати соціально орієнтовану ринкову економіку шляхом соціального захисту громадян країни з боку держави, лібералізації економіки за допомогою зменшення оподаткування для підприємств, які витрачають кошти на підтримку соціальної відповідальності (витрати на запобігання забруднення навколишнього середовища, витрати на благодійність, працевлаштування інвалідів тощо).

Одним з найбільш проблемних сегментів у сфері узгодження економічних інтересів виступає характерна для будь-якого суспільства нерівність доходів і, відповідно, нерівність доступу до ресурсів та благ. У ході історичного розвитку суспільства така нерівність не тільки не зникає, але й набуває нових форм прояву. Найчастіше сучасне суспільство називають суспільством подвійного стандарту, характерними рисами якого є, з одного боку, рівні права всіх громадян демократичної держави, а з іншого боку, нерівні можливості людей. Дійсно, всі громадяни правової держави рівні перед законом і наділені рівними політичними правами. Однак існують безліч як суб'єктивних, так й об'єктивних чинників, які не тільки зумовлюють сутність особистості кожної людини, але і наділяють її більшими чи меншими здібностями. Саме ця нерівність можливостей людей на споживчому ринку проявляється у нерівності їх доходів.

Ринковий розподіл доходів означає лише одну справедливість: доходи усіх власників факторів виробництва формуються на основі законів попиту та пропозиції, а також граничної ефективності цих факторів. Крім того, у будь-якому суспільстві є люди, які, по-перше, не мають факторів виробництва – незаможні і непрацевдатні (діти, пенсіонери, інвалідами); по-друге, не можуть застосувати свою працю (безробітні); по-третє, не бажають працювати в силу своїх переконань або інших причин. У результаті хтось заробляє дуже скромні кошти або зовсім нічого, тоді як інші мають дуже великі заробітки. Тому ринковий механізм ніяким чином не дає гарантованого рівня добробуту, що виявляється у значному розшаруванні суспільства за доходами [6].

У свою чергу, певна ступінь диференціації доходів необхідна ринковій економіці, оскільки вирішує завдання формування економічного стимулу шляхом розвитку матеріальної зацікавленості індивіда у підвищенні ефективності своєї господарської діяльності, в основі якої лежить безпосередня залежність між мірою праці та мірою її оплати. При відсутності такої диференціації доходів неможливо створити стимулів для розвитку економічної діяльності та виробничих відносин. Зокрема, відомий французький економіст та соціолог Бертран де Жювенель виділив дві передумови, які визначають рівень диференціації доходів у ринковій економіці:

1) різниця у доходах є найвиразнішою у тих країнах, де найбільш кваліфіковані кадри не мають інших заробітків, ніж заробітна плата;

2) амплітуда у доходах є максимальною у країнах, де обсяги виробництва на душу населення є найбільшими [7].

Таким чином, прагнення до рівності у розподілі доходів втілюється в соціальної справедливості, яка супроводжується падінням економічної ефективності. Вибір між рівністю та нерівністю доходів фактично й трансформується у вибір між соціальною справедливістю та економічною ефективністю.

Однак теоретики філософської та економічної думки вважають, що проблему узгодження економічної ефективності та соціальної справедливості можна усунути за допомогою соціально-орієнтованої економіки особливо у період зародження постіндустріального суспільства. Проте, не дивлячись на те, що фактором економічного та соціального розвитку постіндустріальної економіки є творча праця людини, це не гарантує направленості економіки розвинутих країн на особистість. Індивід в умовах становлення постіндустріального суспільства повинен творчо мислити, орієнтуватися у зростаючих інформаційних потоках, використовувати новітні досягнення науки і техніки. Тому тільки в цьому випадку можна говорити про його повноцінну участь у виробничому процесі, що вимагає від суспільства забезпечення високого індексу людського розвитку, а отже, і перегляду позиції не тільки однієї держави, а й світової спільноти щодо вирішення питань соціальної справедливості та економічної ефективності, оскільки більшість країн світу залишається на рівні індустріального розвитку.

Існування країн із слабо розвинутою економікою та жорстка конкуренція породжують феномен дешевої робочої сили, що веде за собою низку проблем, які унеможливають вирішення проблеми соціальної справедливості:

1) збільшення прірви між бідними та багатими верствами населення;
2) зменшення якості матеріальних благ у більшій мірі, ніж їхньої ціни;
3) збільшення економічної залежності менш розвинених країн від більш розвинених;

4) неефективне виробництво, основною метою якого є зменшення собівартості продукції, а не покращення технології виробництва, що могло б зменшити викиди навколишнього середовища, покращити безпеку умов праці та підвищити соціальну відповідальність корпоративного сектору перед населенням.

Тому вирішення проблеми узгодження соціальної справедливості і економічної ефективності залежить не тільки від конкретного підприємства, держави, але й від зусиль міжнародних організацій. Так, відомий шведський економіст Гуннар Мюрдаль у своїй праці "Азійська драма: дослідження бідності народів" зазначав, що головною причиною економічної відсталості більшості країн, що розвиваються, є не сама господарська

система традиційного типу, а насамперед колосальна глибина нерівності у суспільстві, що заважає проведенню справжніх системних реформ, оскільки не забезпечує ефективних стимулів до продуктивної праці. З цих позицій Г. Мюрдаль вважав, що економічний розвиток можливої лише за умови задоволення основних потреб усіх членів суспільства [8].

Як йшлося вище, підвищенню соціальної справедливості у суспільстві слугує й зростання соціальної відповідальності підприємств шляхом збільшення витрат на збереження навколишнього середовища, вкладення коштів у благодійність тощо. Однак, практика показує, що головною метою всіх суб'єктів господарювання у ринковій економіці залишається максимізація прибутку. Зокрема, на думку Нобелівського лауреата у галузі економіки Мілтона Фрідмана будь-яка комерційна організація насамперед є економічним осередком суспільства, що несе відповідальність за вироблену продукцію та максимізацію своїх прибутків. Тому економічна відповідальність підприємства зводиться лише до максимізації прибутку. Натомість, тільки люди несуть соціальну відповідальність, а суб'єкти господарювання звітують тільки перед власними акціонерами, а не перед суспільством в цілому. Тому М. Фрідман вважає, що діяльність компанії має підпорядковуватися одержанню максимального прибутку доки дії організації не виходять за рамки закону [9], але це лише юридична відповідальність, яка тягне за собою певні санкції, які можуть дорого обійтися компанії. Тобто це не є усвідомленням необхідності впровадження саме соціальної справедливості в економічні відносини. В цілому, така концепція підтверджується на практиці, що свідчить про слабкість розвитку соціальної справедливості у світі.

Розгорнуту концепцію соціальної справедливості як важливої умови функціонування держави, що забезпечує гідне життя своїх громадян, розробив Аристотель. Справедливість він вважав найвеличнішою із чеснот. Вважаючи соціальну нерівність в рабовласницькому суспільстві справедливим і моральним, Аристотель, тим не менш, виступав проти надмірних контрастів в матеріальному положенні людей, коли одна частина громадян розкошує, а інша – перебуває у бідності. Для виправлення такої несправедливості держава повинна "... або зблизити бідних з заможними, або змінити середніх громадян, що веде до припинення внутрішнього розбрату, який виникає на ґрунті нерівності" [10].

Проблема соціальної справедливості тісно пов'язана з проблемою рівності і нерівності людей в конкретних історичних умовах. Іноді можна зустріти твердження, що справедливість є не що інше, як послідовно проведене рівність. І це думка не випадково, воно історично зумовлено. "У людській душі, – як вірно зауважує один з дослідників, – закладено глибоке прагнення до рівності, у ній ще первісним кам'яною сокирою висічено не стираються написи: "все порівну". Проте бажання відзначитися, виділитися, отримати більше теж властиво людській натурі. Складно організоване суспільство, засноване на поділі праці і

соціальної ієрархії, породжує правові уявлення, які санкціонують нерівність людей, що випливає з відмінностей між ними. Суперечливе співвідношення рівності і нерівності складає серцевину історично мінливих концепцій справедливості [11].

Соціальна справедливість виступає як категорія, за допомогою якої характеризується об'єктивно обумовлена рівнем матеріальної і духовної зрілості суспільства міра рівності і нерівності в життєвому становищі різних соціальних спільнот та індивідів. Справедливість, співвідносячи людей і їхні вчинки, визначає, в чому і як люди неодмінно повинні виступити як рівні один одному, і в чому і як вони можуть і повинні відрізнитися один від одного. Як писав великий російський філософ І. А. Ільїн, "справедливість є мистецтво нерівності. В основі його лежить увагу до людської індивідуальності і до життєвих відмінностей" [12].

Отже, соціальну справедливість у загальному тлумаченні можна розглядати як одну із основних соціально філософських категорій, що розкриває внутрішні закони розвитку суспільства як системи, витоки формування його окремих інститутів. "Соціальна справедливість є соціально-філософською категорією для визначення фактичного стану суспільних відносин, які відображаються в суспільній свідомості з точки зору їх відповідності уявленням людей про відповідний соціальний порядок, який забезпечує вільний розвиток, достойний рівень та якість життя громадян" [13].

Філософський зміст соціальної справедливості тісно пов'язаний з економічною оцінкою, оскільки у більшості випадків, підлягають оцінці матеріальні блага, без яких існування людей неможливе. Таким чином, згідно з думкою більшості економістів, соціальної справедливості у ринковій економіці можна досягти за наявності вільної конкуренції, яка породжує диференціацію доходів, що є передумовою економічного стимулу та рівних можливостей для кожного. Проте практика засвідчує, щодо ідеалу соціальної справедливості можна наблизитись лише за умов функціонування соціально ринкової економіки (соціально орієнтованої держави), яка у взаємодії із корпоративним бізнесом та міжнародними організаціями знайде компроміс між соціальною справедливістю та економічною доцільністю і ефективністю.

1. *Петти У.* Трактат о налогах и сборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/64552/>.
2. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/627885/>.
3. *Хайек Ф. А. фон.* Дорога к рабству / [пер. с англ., предисл. Н. Я. Петракова]. – М. : Экономика, 1992. – С. 176.
4. *Мюллер-Армак А.* Принципы социального рыночного хозяйства // Социальное рыночное хозяйство. Теория и этика экономического порядка в России и Германии. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – С. 262–263.
5. *Осинська О. Б.* Теоретичні концепції соціального ринкового господарства // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19. – С. 190.
6. *Якунина И. Н.* Баланс социальной справедливости и экономической справедливости как условие гармонизации экономических интересов в условиях формирования постиндустриального общества // Вестник ОрелГИЭТ. – 2011. – № 3(17). – С. 120–124.
7. *Жювенель де Б.* Этика перераспределения [Електронний ресурс] / [пер. с англ. Т. Федоро-

вской, Т. Михайлович]. – М. : Баком, 1995. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/_lib_ethics#ГПредисловие. 8. *Кутузов М. Р., Мишин Ю. Р.* Соціальна справедливість і соціальне партнерство в умовах трансформації соціально-економічної системи // Науковий вісник Луцького національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 27. – С. 13–17. 9. *Пряительчук А. О.* Специфіка соціальної справедливості і відповідальності у бізнесі [Електронний ресурс] // Гілея: Науковий вісник : зб. наук. пр. – 2012. – № 63. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63/F31_doc.pdf. 10. *Аристотель*. Соч. : в 4 т. Т. 4. – М., 1984. – С. 547. 11. *Оганесян А. К.* Равенство и справедливость (Концепции Д. Роулса и Д. Белла) // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – М., 1990. – С. 214. 12. *Ильин И. А.* О справедливости // Народное образование. – 1993. – № 1. – С. 91. 13. *Козлов М. И.* Социальная справедливость в контексте русской традиции. – Архангельск : (КИРА), 2010. – С. 184.

Надійшла до редколегії 15.03.13

Е. А. Товмаш

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ В УКРАИНЕ

Рассматривается понятие социальной справедливости в контексте рыночной экономики, а также анализируется экономическая эффективность функционирования социальной справедливости в обществе.

Ключевые слова: социальная справедливость, справедливость, рыночная экономика, рынок, экономическая эффективность, конкуренция.

Ye. A. Tovmash

SOCIAL JUSTICE AND ECONOMIC EFFICIENCY OF THE MARKET ECONOMY IN UKRAINE

Discusses the concept of social justice in the context of a market economy, as well as an economic analysis of the efficiency of social justice in the society.

Keywords: social justice, equity, market economy, market, economic efficiency, competition.